

JADIDCHILIK HARAKATINING VUJUDGA KELISHIDAGI TARIXIY SHART-SHAROITLAR**I. M. Xaydarov**

Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti

“Markaziy Osiyo xalqlari tarixi” kafedrası professori, tarix fanlari doktori (DSc).

Ashurov Xontura

Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti,

“Sharq mamlakatlari tarixi” yo‘nalishi 2-kurs talabasi.

E-mail: xonturaashirov@gmail.com, izzatillakhon@gmail.com<https://doi.org/10.5281/zenodo.21182786>

Annotatsiya. Mazkur maqolada XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Turkiston o‘lkasida shakllangan jadidchilik harakatining vujudga kelishidagi tarixiy shart-sharoitlar ilmiy asosda tahlil qilinadi. Rossiya imperiyasining Turkistonni bosib olishi va mustamlakachilik siyosatining kuchayishi, mahalliy aholi ijtimoiy-iqtisodiy ahvolidan og‘irlashuvi, eski maktab va madrasalar tizimining zamon talablariga javob bermay qolishi jadidchilikning yuzaga kelishiga asosiy omil bo‘ldi. Ismoilbek G‘aspirali tomonidan ilgari surilgan “usul-i jadid” g‘oyasi Turkiston ziyolilari – Mahmudxo‘ja Behbudiy, Munavvarqori Abdurashidxonov, Abdulla Avloniy, Abdurauf Fitrat, Cho‘lpon va boshqa ma‘rifatparvarlar faoliyatida amaliy tus oldi. Jadidlar yangi usul maktablari, matbuot, teatr, adabiyot va siyosiy fikr orqali xalqni uyg‘otish, milliy ongini shakllantirish hamda jamiyatni isloh qilishga intildilar. Maqolada 1865-yilda Toshkentning bosib olinishi, 1867-yilda Turkiston general-gubernatorligining tashkil etilishi, 1905-yil inqilobi, 1916-yil qo‘zg‘oloni va 1917-yil siyosiy voqealari jadidchilik taraqqiyotiga ta‘sir qilgan muhim tarixiy bosqichlar sifatida ko‘rib chiqiladi. Tadqiqot natijasida jadidchilik nafaqat ma‘rifiy, balki milliy uyg‘onish va istiqloq g‘oyalarining muhim manbai ekanligi asoslab beriladi.

Kalit so‘zlari: jadidchilik, usul-i jadid, Turkiston, mustamlakachilik, ma‘rifatparvarlik, milliy uyg‘onish, Mahmudxo‘ja Behbudiy, Munavvarqori, Ismoilbek G‘aspirali, yangi usul maktablari.

HISTORICAL CONDITIONS FOR THE EMERGENCE OF THE JADID MOVEMENT

Annotation. This article analyzes the historical conditions for the emergence of the Jadid movement, which was formed in Turkestan in the late 19th and early 20th centuries, on a scientific basis. The Russian Empire’s occupation of Turkestan and the intensification of colonial policy, the worsening socio-economic situation of the local population, and the failure of the old school and madrasah system to meet the requirements of the time were the main factors for the emergence of Jadidism. The idea of “usul-i jadid” put forward by Ismailbek Gaspirali took on a practical form in the activities of Turkestan intellectuals – Mahmudkhodja Behbudiy, Munavvarqori Abdurashidkhanov, Abdulla Avloniy, Abdurauf Fitrat, Chulpon and other enlighteners. Jadids sought to awaken the people, form national consciousness and reform society through new usul schools, the press, theater, literature and political thought. The article examines the capture of Tashkent in 1865, the establishment of the Turkestan Governorate in 1867, the 1905 revolution, the 1916 uprising, and the political events of 1917 as important historical stages that influenced the development of Jadidism. The research proves that Jadidism was not only an educational but also an important source of ideas of national revival and independence.

Keywords: Jadidism, usul-i jadid, Turkestan, colonialism, enlightenment, national revival, Mahmudkhodja Behbudiy, Munavvarqori, Ismailbek Gaspirali, new usul schools.

ИСТОРИЧЕСКИЕ УСЛОВИЯ ВОЗНИКНОВЕНИЯ ДЖАДИДСКОГО ДВИЖЕНИЯ

Аннотация. В данной статье на научной основе анализируются исторические условия возникновения движения джадидов, сформировавшегося в Туркестане в конце XIX – начале XX веков. Оккупация Туркестана Российской империей и усиление колониальной политики, ухудшение социально-экономического положения местного населения, а также неспособность старой школьной и медресеной системы соответствовать требованиям времени стали главными факторами возникновения джадидизма. Идея «усул-и джадид», выдвинутая Исмаилбеком Гаспирали, нашла практическое воплощение в деятельности туркестанской интеллигенции – Махмудходжи Бехбудия, Мунавваркори Абдурашидханова, Абдуллы Авлони, Абдурауфа Фитрата, Чулпона и других просветителей. Джадиды стремились пробудить народ, сформировать национальное самосознание и реформировать общество посредством новых школ, прессы, театра, литературы и политической мысли. Исследование доказывает, что джадидизм был не только образовательным, но и важным источником идей национального возрождения и независимости.

Ключевые слова: джадидизм, усул-и джадид, Туркестан, колониализм, просветительство, национальное возрождение, Махмудходжа Бехбудий, Мунавваркори, Исмаилбек Гаспирали, новые школы усул.

Kirish. XIX asrning ikkinchi yarmi va XX asr boshlarida Turkiston o'lkasi murakkab siyosiy, iqtisodiy va madaniy jarayonlarni boshdan kechirdi. Rossiya imperiyasining bosqinchilik yurishlari natijasida Qo'qon xonligi, Buxoro amirligi va Xiva xonligi hududlari mustamlakachilik ta'siriga tushib qoldi. 1865-yilda Toshkentning bosib olinishi, 1867-yilda Turkiston general-gubernatorligining tashkil etilishi o'lkaning keyingi taqdirini belgilab berdi.

Mustamlaka boshqaruvi mahalliy aholi manfaatlariga zid ravishda olib borildi. Shu davrda Yevropa ilm-fani va texnikasi tez rivojlanayotgan bir paytda Turkistondagi eski maktab-madrasa tizimi asosan diniy ta'lim bilan cheklanib qoldi. Jamiyatning ilg'or ziyolilari bu holatni millat taraqqiyotiga jiddiy to'siq deb baholadilar. Natijada ma'rifat orqali xalqni uygotish, ta'limni isloh qilish va milliy ongni yuksaltirish g'oyasi asosida jadidchilik harakati shakllandi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili.

Jadidchilik tarixini o'rganishda akademik A.Asqarov, Q.Rajabov, S.Agzamxo'jayev, N.Karimov, B.Qosimov, I.G'afurov va boshqa olimlarning tadqiqotlari muhim ahamiyatga ega.

Qahramon Rajabovning "Jadidchilik" mavzusidagi tadqiqotlarida jadidlar faoliyati milliy uygonish harakati sifatida baholanadi.¹ Muallif jadidlarning asosiy maqsadi xalqni savodsizlikdan chiqarish va mustaqillik tafakkurini shakllantirish bo'lganini ta'kidlaydi.

Sirojiddin Ahmedov va Qahramon Rajabov tomonidan tayyorlangan "O'zbekiston milliy ensiklopediyasi"dagi "Jadidchilik" maqolasida jadidchilik XIX asr oxiri – XX asr boshlarida musulmon jamiyatidagi modernizatsion harakat sifatida tavsiflanadi. B.Qosimov jadid adabiyotini milliy uygonishning badiiy ifodasi deb hisoblaydi.² Uning fikricha, Behbudiy, Fitrat va Cho'lpon asarlari xalq tafakkurini o'zgartirishga xizmat qilgan.

¹ Rajabov Q. Jadidchilik. – Toshkent: Sharq, 1998. – 45–52-betlar (jadidchilikning shakllanishi), 78–86-betlar (jadidlarning siyosiy faoliyati).

² Qosimov B. Milliy uygonish. – Toshkent: Ma'naviyat, 2002. – 18–29-betlar (milliy uygonish tushunchasi), 64–79-betlar (jadid adabiyoti).

S.Agzamxo'jayev esa jadidlarning siyosiy faoliyatini tahlil qilib, ularni Turkiston muxtoriyati g'oyasining mafkuraviy asoschilari sifatida ko'rsatadi.³

Natijalar.

Jadidchilik harakatining vujudga kelishidagi siyosiy omillarga keladigan bo'lsak, 1865-yilda general M.G. Chernyayev qo'shinlari Toshkentni bosib oldi. 1867-yilda Turkiston general-gubernatorligi tashkil etildi va markaz Toshkent shahri etib belgilandi. General-gubernator etib K.P. fon Kaufman tayinlandi. Bu voqea Turkiston tarixida mustamlakachilik boshqaruvining boshlanishi bo'ldi. Mahalliy boshqaruv tizimi izdan chiqdi, yer-suv masalalari keskinlashdi, rus aholisini ko'chirish siyosati kuchaydi. Jadidlar aynan shu mustamlakachilik siyosatiga qarshi ma'rifat bilan javob berishga harakat qildilar.

1905-yil Rossiya inqilobi Turkiston ziyolilariga matbuot va siyosiy fikr yuritish imkoniyatini nisbatan kengaytirdi. Shu davrda "Taraqqiy", "Xurshid", "Shuhrat", keyinroq "Sadoyi Turkiston", "Oyna", "Hurriyat" kabi gazetalar paydo bo'ldi. 1916-yil Turkiston qo'zg'oloni va 1917-yil Fevral hamda Oktabr voqealari jadidlarning siyosiy faoliyatini yanada faollashtirdi. 1917-yilda Qo'qonda Turkiston Muxtoriyati e'lon qilinishi jadidlar siyosiy kurashining muhim bosqichi bo'ldi.

Ijtimoiy-iqtisodiy omillar jihatidan XIX asr oxirida Turkiston iqtisodiy jihatdan Rossiya imperiyasining xomashyo bazasiga aylantirildi. Ayniqsa paxta yetishtirishga majburiy yo'naltirish dehqonchilik muvozanatini buzdi. Soliqlar oshdi, hunarmandchilik inqirozga uchradi. Aholining savodsizlik darajasi yuqori bo'lib, zamonaviy fanlardan xabardorlik juda past edi. Jadidlar bu holatni millatning orqada qolish sababi deb bildilar. Abdulla Avloniy "Tarbiya biz uchun yo hayot, yo mamot..." degan mashhur fikri bilan ta'lim masalasining naqadar muhimligini ko'rsatgan.

Ma'naviy-ma'rifiy omillar nuqtayi nazaridan eski maktab va madrasalarda asosan diniy matnlarni yodlashga urg'u berilar, tabiiy fanlar, geografiya, tarix, matematika yetarli o'qitilmas edi. Ismoilbek G'aspirali 1883-yildan boshlab Qrimda "Tarjimon" gazetasini chiqarib, "Til, fikr va ishda birlik" g'oyasini ilgari surdi. 1893-yilda Samarqand va Buxoro ziyolilari orasida usul-i jadid g'oyalari faol tarqala boshladi. Mahmudxo'ja Behbudiy Samarqandda, Munavvarqori Toshkentda, Hamza va Avloniy boshqa hududlarda yangi usul maktablarini ochdilar. 1904-yilda Abdulla Avloniy Toshkentda yangi usul maktabi tashkil etdi.⁴ Mahmudxo'ja Behbudiyning "Padarkush" dramasi (1911) xalqni jaholat va nodonlikdan ogohlantiruvchi muhim asar bo'ldi.

Jadidchilik namoyandalari va ularning faoliyati.

Mahmudxo'ja Behbudiy (1875–1919) – Samarqand jadidchilik maktabining yirik vakili.

U pedagog, dramaturg, publitsist sifatida tanildi va "Padarkush" dramasi bilan jadid adabiyotiga ulkan hissa qo'shdi.

Munavvarqori Abdurashidxonov (1878–1931) – Toshkent jadidchilik markazining yetakchisi, yangi maktablar tashkilotchisi. U xalq ma'rifati uchun kurashda beqiyos xizmat qildi.

Abdulla Avloniy (1878–1934) – pedagog va adib. "Turkiy guliston yoxud axloq" asari tarbiya masalalariga bag'ishlangan bo'lib, bu kitob yangi usul maktablarida darslik sifatida qo'llanilgan.

³ Agzamxo'jayev S. Turkiston jadidlari. – Toshkent: Fan, 2006. – 33–41-betlar (Turkistondagi siyosiy vaziyat), 95–112-betlar (Turkiston Muxtoriyati).

⁴ Avloniy A. Turkiy guliston yoxud axloq. – Toshkent: O'qituvchi, 1992. – 12–18-betlar (tarbiya va ma'rifat masalalari).

Abdurauf Fitrat (1886–1938) – Buxoro jadidlarining yirik namoyandasi. U Istanbulda tahsil olib, islohot g'oyalarini ilgari surgan va o'zbek adabiyoti hamda dramaturgiyasini boyitgan.

Xulosa.

Jadidchilik harakati Turkiston tarixidagi eng muhim ma'naviy-siyosiy uyg'onishlardan biri bo'ldi. Uning vujudga kelishiga Rossiya mustamlakachilik siyosati, iqtisodiy qoloqlik, eski ta'lim tizimining inqirozi va zamonaviy taraqqiyot ehtiyoji sabab bo'ldi. Jadidlar ma'rifatni millatni qutqarishning asosiy yo'li deb bildilar. Ular maktab, matbuot, teatr, adabiyot va siyosiy faoliyat orqali xalq tafakkurini o'zgartirishga intildilar. Jadidlarning asosiy maqsadi – ozod, savodli va taraqqiy etgan jamiyat qurish edi.

Jadidchilik harakati tasodifiy paydo bo'lgan hodisa emas, balki Turkistonning XIX asr oxiri va XX asr boshlaridagi siyosiy bosim, iqtisodiy qoloqlik va madaniy tanazzulga javoban yuzaga kelgan tarixiy zarurat edi. Akademik B.Qosimov jadidchilikni “millatni uyg'otgan ma'naviy inqilob” deb baholaydi. Q.Rajabov fikricha, jadidchilik faqat maktab islohoti emas, balki milliy davlatchilik tafakkurining shakllanish jarayonidir. S.Agzamxo'jayev esa jadidlarni Turkiston Muxtoriyati mafkurachilari sifatida ko'rsatadi.

Jadidchilikning eng katta yutug'i — xalq ongida “millat”, “taraqqiyot”, “mustaqillik” tushunchalarini uyg'otganidadir. Shu sababli jadidchilik harakati O'zbekiston tarixida milliy uyg'onishning eng muhim bosqichlaridan biri sifatida baholanadi. Ularning merosi bugungi kunda ham milliy taraqqiyot va ma'naviy uyg'onish masalalarida muhim tarixiy tajriba hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Rajabov Q. Jadidchilik. – Toshkent: Sharq, 1998. – 45–52-betlar (jadidchilikning shakllanishi), 78–86-betlar (jadidlarning siyosiy faoliyati).
2. Agzamxo'jayev S. Turkiston jadidlari. – Toshkent: Fan, 2006. – 33–41-betlar (Turkistondagi siyosiy vaziyat), 95–112-betlar (Turkiston Muxtoriyati).
3. Qosimov B. Milliy uyg'onish. – Toshkent: Ma'naviyat, 2002. – 18–29-betlar (milliy uyg'onish tushunchasi), 64–79-betlar (jadid adabiyoti).
4. Avloniy A. Turkiy guliston yoxud axloq. – Toshkent: O'qituvchi, 1992. – 12–18-betlar (tarbiya va ma'rifat masalalari).